

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه هنر اصفهان

دانشکده مرمت

گروه باستان شناسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته باستان شناسی گرایش عمومی

[بررسی باستان شناسی چهارطاقی های دوره ساسانی استان اصفهان]

استاد راهنما:

دکتر علی اکبر سرفراز

استاد مشاور:

دکتر محسن جاوری

پژوهشگر:

علمدار حاجی محمد علیان

فروردین ۱۳۹۰

اظهارنامه دانشجو:

موضوع پایان نامه : بررسی باستان شناسی چهارطاقی های دوره ساسانی استان اصفهان

استاد راهنما: دکتر علی اکبر سرفراز

اینجانب علمدار حاجی محمد علیان دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته باستان شناسی گرایش عمومی دانشکده مرمت دانشگاه هنر اصفهان به شماره دانشجویی ۸۷۱۱۲۰۸۱۰۱ گواهی می نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تأیید می باشد و در موارد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده اشاره شده است. به علاوه گواهی می نمایم که مطالب مندرج در پایان نامه تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری ارائه نشده است و در تدوین متن پایان نامه چارچوب مصوب دانشگاه هنر اصفهان را به طور کامل رعایت کرده ام.

امضاء دانشجو:

تاریخ:

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق، همچنین چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس از این پایان نامه کارشناسی ارشد، برای دانشگاه هنر اصفهان محفوظ است. نقل مطالب با ذکر منبع بلامانع است.

دانشگاه هنر اصفهان

دانشکده مرمت

گروه باستان شناسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته باستان شناسی گرایش عمومی آقای علمدار حاجی محمد علیان با عنوان:

[بررسی باستان شناسی چهارطاقی های دوره ساسانی استان اصفهان]

ارایه شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای درجه‌ی کارشناسی ارشد که در تاریخ ..... توسط هیأت داوران زیر بررسی و با نمره.....درجه ..... به تصویب نهایی رسید

- ۱- استاد راهنمای اول پایان نامه آقای دکتر علی اکبر سرفراز مرتبه علمی ..... امضا
- ۲- استاد مشاور اول پایان نامه آقای دکتر محسن جاوری با مرتبه علمی ..... امضا
- ۳- استاد داور داخل گروه آقای دکتر ..... با مرتبه علمی ..... امضا
- ۴- استاد داور خارج از گروه آقای دکتر ..... با مرتبه علمی ..... امضا

مهر و امضای مدیر گروه

سپاسگزاری:

سپاس هستی بخش حکیم را که باران رحمت خود را بر شوره زار ناتوانیم بارانید و نور دانایی اش را در کوره راههای تاریک و بی برگشت تاریخ بر ظلمت ادراکم تابانید.

سپاس بی دریغ خود را نثار تمامی فرهیختگانی می نمایم که با طبع و خرد والای خویش ، مرا در بازنمایی کهن گنجینه ایی که دراز سالیانی از نظرها دور مانده بود یاری رساندند.

مراتب سپاس و قدردانی خود را از جناب آقای دکتر علی اکبر سرفراز استاد گرانقدر باستان شناسی ایران و استاد راهنمای این پایان نامه که با حمایت‌های مستمر خود زمینه پژوهش و بسط تحقیق در موضوع مورد نظر را فراهم نمودند، تقدیم می کنم.

تقدیر می نمایم از جناب آقای دکتر محسن جاوری، استاد مشاور که راهنمایی ها و اشارات ایشان در ضمن انجام مراحل تحقیق راهگشا و روشنگر بود.

ارج می نهم تمامی اساتیدم را که با حکمت بایسته و دانایی خود مرا در طول تحصیل همیاری نمودند، بلند نظری ایشان: جناب آقای دکتر صالحی کاخکی، جناب آقای دکتر حسن طلایی و ... می ستایم.

و در نهایت سرکار خانم دینلی همسر بردبارم که با حمایتها و همراهی مستمر خود در تمام مراحل تحقیق اعم از مراحل تحقیق میدانی، کتابخانه ای، عکس برداری ، تهیه نقشه و ... ، زمینه به انجام رساندن آن را فراهم نمودند سپاس و قدرانی می نمایم و از خداوند متعال برای تمامی این عزیزان توفیق مسئلت می کنم.

چکیده:

استان اصفهان به لحاظ موقعیت جغرافیایی (قراگیری در مرکز ایران و واقع شدن در یکی از شاهراه های ارتباطی شمال به جنوب و شرق به غرب کشور) در تمام دوران تاریخی مورد توجه بوده است که این موضوع از تعدد بناها و محوطه های باستانی پراکنده در سطح استان کاملاً روشن است. در دوره ساسانی همجواری استان اصفهان با استان فارس به عنوان مرکز حکومتی ساسانیان در کنار تعدد چهارطاقی های شناسایی شده در سطح استان، نشانگر جایگاه ویژه آن در دوره مذکور می باشد. بر این اساس پژوهش پیش رو با هدف الف) ارزیابی تعداد، مطالعه و گونه شناسی چهارطاقی های ساسانی استان و ب) بررسی نحوه و الگوی پراکندگی آنها در سطح استان تبیین شده است. در این پژوهش روش تحقیق بر پایه جمع آوری داده های خام مطالعاتی اعم از شواهد معماری و داده های سفالی به روش بررسی میدانی و کتابخانه ای و سپس تحلیل داده های معماری از طریق مطالعه تشابه و تفاوت چهارطاقی های استان بوده است.

نتایج تحقیقات انجام شده در راستای پاسخ به سوالات و اهداف پژوهش نشان داد که: الف) در مجموع شش مورد چهارطاقی نخلک، شیرکوه، قلعه دار، خرمدشت، نطنز و نیاسر در سطح استان وجود دارد که از نظر گونه شناسی به دو گونه ساده و مرکب تقسیم می شوند. بر این اساس سه چهارطاقی شیرکوه، قلعه دار و خرمدشت در زمره چهارطاقی های مرکب و سه چهارطاقی نخلک، نطنز و نیاسر در زمره چهارطاقی های ساده قرار می گیرند. از سوی دیگر چهارطاقی ها در دو گروه منفرد مانند چهارطاقی نطنز و خرمدشت و یا مجموعه بنا مانند شیرکوه، قلعه دار و نخلک قرار می گیرند. ب) در خصوص الگوی پراکندگی، چهارطاقی های استان اصفهان در حاشیه کویر مرکزی ایران و در شهرستان های نایین، کاشان و نطنز قرار دارند. برخی از چهارطاقی ها در کنار راه های عبوری و برخی دیگر در مناطق دور از دسترس واقع شده اند که در این بین چهارطاقی نیاسر، نطنز، خرمدشت و قلعه دار در مسیر راه های ارتباطی اصلی و چهارطاقی نخلک و شیرکوه به دور از راه های ارتباطی اصلی قرار دارند.

کلید واژه: استان اصفهان، معماری ساسانی، چهارطاقی،

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

۱-۱- مقدمه	۲
۲-۱- بیان مسئله	۴
۳-۱- اهمیت و ضرورت موضوع پژوهش	۵
۴-۱- اهداف پژوهش	۶
۵-۱- چهارچوب نظری پژوهش	۷
۶-۱- روش پژوهش	۸
۷-۱- قلمرو مکانی پژوهش	۸
۸-۱- قلمرو زمانی پژوهش	۹
۹-۱- ابزارهای گردآوری داده ها	۹
۱۰-۱- روش تجزیه و تحلیل داده ها	۹
۱۱-۱- محدودیت های پژوهش	۹

فصل دوم: موقعیت جغرافیایی، توپوگرافی، ویژگی های اقلیمی و پیشینه تاریخی استان اصفهان

۱-۲- موقعیت جغرافیایی استان اصفهان	۱۲
۲-۲- توپوگرافی استان اصفهان	۱۲
۳-۲- اقلیم استان اصفهان	۱۳
۴-۲- شهرستان نایین	۱۸
۵-۲- شهرستان کاشان	۲۱
۶-۲- شهرستان نطنز	۲۴
۷-۲- پیشینه تاریخی استان اصفهان	۲۷
۱-۷-۲- تاریخ پیش از ساسانی	۲۷
۲-۷-۲- تاریخ ساسانی	۳۲

فصل سوم: مختصری درباره معماری دوره ساسانی

۱-۳- تکنیک و مصالح در معماری دوره ساسانی	۳۷
۱-۱-۳- طاق و قوس در معماری ساسانی	۳۸
۲-۱-۳- گنبد در معماری ساسانی	۴۰
۳-۱-۳- ایوان در معماری ساسانی	۴۲
۴-۱-۳- مصالح در معماری ساسانی	۴۲
۵-۱-۳- تزیینات در معماری ساسانی	۴۳

۴۴	..... گونه های مختلف بناهای ساسانی
۴۴	..... بناهای مذهبی
۴۴	..... آتشکده ها
۴۷	..... پیشینه چهارطاقی ساسانی
۴۸	..... کاربرد تکنیک ساسانی در دوره اسلامی
۴۹	..... بناهای غیر مذهبی
۴۹	..... قلاع و استحکامات نظامی ساسانی
۵۱	..... کاخ های ساسانی
۵۲	..... پل های ساسانی
۵۳	..... کاروانسراهای ساسانی

فصل چهارم: چهارطاقی های دوره ساسانی استان اصفهان

۵۶	..... شهرستان نایین
۵۶	..... محوطه نخلک
۵۶	..... موقعیت جغرافیایی محوطه نخلک
۵۹	..... چهارطاقی نخلک
۶۵	..... قلعه نخلک
۷۳	..... دژ تخریب شده نخلک
۷۲	..... تاریخگذاری محوطه نخلک
۷۵	..... محوطه شیرکوه
۷۵	..... موقعیت جغرافیایی محوطه شیرکوه
۷۸	..... چهارطاقی شیرکوه
۸۴	..... قلعه شیرکوه
۹۰	..... صفه شیرکوه
۹۳	..... غار شیرکوه
۹۳	..... دیوار سنگی شیرکوه
۹۴	..... داده های سفالی محوطه شیرکوه
۹۴	..... سفال های دوره تاریخی
۹۵	..... دوره اشکانی
۹۷	..... آنالیز یک نمونه سفال کلینیکی
۱۰۶	..... دوره ساسانی
۱۱۲	..... دوره اسلامی
۱۱۵	..... نتایج بررسی سفال ها و ملات ها محوطه شیرکوه
۱۱۶	..... محوطه قلعه دار
۱۱۶	..... موقعیت جغرافیایی محوطه قلعه دار

۱۱۶	..... چهارطاقی قلعه دار
۱۲۶	..... داده های سفالی محوطه قلعه دار
۱۳۲	..... شهرستان کاشان
۱۳۲	..... نیاسر
۱۳۲	..... موقعیت جغرافیایی نیاسر
۱۳۴	..... چهارطاقی نیاسر
۱۳۵	..... غار رییس
۱۴۵	..... خرمدشت
۱۴۵	..... موقعیت جغرافیایی خرمدشت
۱۴۵	..... چهارطاقی خرمدشت
۱۵۳	..... داده های سفالی محوطه خرمدشت
۱۵۶	..... شهرستان نطنز
۱۵۶	..... موقعیت جغرافیای نطنز
۱۵۶	..... پیشینه تاریخی شهر نطنز
۱۵۸	..... چهارطاقی نطنز
۱۶۶	..... فصل پنجم: نتیجه گیری
۱۷۶	..... فهرست منابع

فهرست شکل ها

صفحه	عنوان
۱۰	شکل (۱-۱) طرح سکه نقره ساسانی متعلق به قباد ، ضرب جی (گی) (اکبرزاده، ۱۳۸۱، ۹۱) .....
۸۳	شکل (۱-۴) نمودار عمودی تجزیه شیمیایی ملات چهارطاقی شیرکوه (جبل عاملی ۱۳۸۶، ۸) .....
۸۳	شکل (۲-۴) نمودار دایره تجزیه شیمیایی ملات چهارطاقی شیرکوه (جبل عاملی ۱۳۸۶، ۱۰) .....
۹۸	شکل (۳-۴) نمودار SEM بخش خاکستری سفال کلینیکی .....
۹۹	شکل (۴-۴) نمودار SEM بخش قرمز سفال کلینیکی .....
۱۰۱	شکل (۵-۴) نمودار XRD بخش خاکستری سفال کلینیکی .....
۱۰۲	شکل (۶-۴) نمودار XRD بخش قرمز سفال کلینیکی .....
۱۰۴	شکل (۷-۴) نمودار DTA بخش خاکستری سفال کلینیکی .....
۱۰۵	شکل (۸-۴) نمودار DTA بخش قرمز سفال کلینیکی .....
۱۰۶	شکل (۹-۴) نمودار درصد سفال های ساسانی نسبت به کل سفال ها .....
۱۰۷	شکل (۱۰-۴) نمودار فراوانی رنگ خمیره سفالهای ساسانی .....
۱۰۷	شکل (۱۱-۴) نمودار آنالیز شاموت سفال های ساسانی .....
۱۱۲	شکل (۱۲-۴) نمودار نسبت سفال های لعابدار دوره اسلامی به کل سفال ها .....
۱۱۳	شکل (۱۳-۴) نمودار آنالیز شاموت سفال های دوره اسلامی .....
۱۱۳	شکل (۱۴-۴) نمودار آنالیز رنگ لعاب پوشش داخلی سفالهای دوره اسلامی .....
۱۱۴	شکل (۱۵-۴) نمودار آنالیز رنگ لعاب پوشش خارجی سفالهای دوره اسلامی .....
۱۲۷	شکل (۱۶-۴) طرح نمونه سفال های محوطه قلعه دار (جاوری، ۱۳۸۵، ۴۶) .....
۱۲۸	شکل (۱۷-۴) طرح نمونه سفال های محوطه قلعه دار (جاوری، ۱۳۸۵، ۴۸) .....
۱۲۹	شکل (۱۸-۴) طرح نمونه سفال های محوطه قلعه دار (جاوری، ۱۳۸۵، ۵۰) .....
۱۳۰	شکل (۱۹-۴) طرح نمونه سفال های محوطه قلعه دار (جاوری، ۱۳۸۵، ۵۱) .....
۱۵۴	شکل (۲۰-۴) طرح نمونه سفال های محوطه خرمدشت .....

فهرست نقشه ها

صفحه	عنوان
۱۴	نقشه (۱-۲) نقشه ایران و موقعیت استان اصفهان بر آن
۱۵	نقشه (۲-۲) نقشه نقاط ارتفاعی استان اصفهان
۱۵	نقشه (۳-۲) نقشه اختلاف ارتفاع مناطق مختلف استان اصفهان
۱۶	نقشه (۴-۲) پراکندگی مراتع استان اصفهان
۱۶	نقشه (۵-۲) حوضه های آبریز استان اصفهان
۱۷	نقشه (۶-۲) نقشه زمین شناسی استان اصفهان
۲۰	نقشه (۷-۲) موقعیت استان اصفهان و استان های همجوار آن
۲۰	نقشه (۸-۲) نقشه شهرستان نایین
۲۳	نقشه (۹-۲) موقعیت شهرستان کاشان در استان اصفهان
۲۳	نقشه (۱۰-۲) نقشه راه های شهرستان کاشان
۲۵	نقشه (۱۱-۲) موقعیت شهرستان نطنز در استان اصفهان
۲۶	نقشه (۱۲-۲) نقشه راه های شهرستان نطنز
۲۹	نقشه (۱۳-۲) موقعیت آثار تاریخی معرفی شده در استان اصفهان
۵۷	نقشه (۱-۴) موقعیت محوطه شیرکوه، محوطه قلعه دار و محوطه نخلک در شهرستان نایین
۵۷	نقشه (۲-۴) نقشه توپوگرافی ۱/۵۰۰۰۰ محوطه نخلک
۶۱	نقشه (۳-۴) پلان چهارطاقی نخلک (اولریش، ۴۰۹، ۱۳۵۴)
۶۹	نقشه (۴-۴) پلان قلعه نخلک (اولریش، ۱۳۵۴، ۴۱۲)
۶۹	نقشه (۵-۴) پلان یکی از برج های قلعه نخلک (اولریش، ۱۳۵۴، ۴۱۱)
۷۱	نقشه (۶-۴) پلان دروازه قلعه و برج های دو طرف آن (اولریش، ۱۳۵۴، ۴۱۶)
۷۷	نقشه (۷-۴) توپوگرافی محوطه شیرکوه (حاجی محمد علیان، ۱۳۸۶)
۸۰	نقشه (۸-۴) پلان چهارطاقی شیرکوه (حاجی محمد علیان، ۱۳۸۶)
۸۰	نقشه (۹-۴) مقطع چهار طاقی شیرکوه (حاجی محمد علیان، ۱۳۸۶)
۱۱۹	نقشه (۱۰-۴) توپوگرافی منطقه موقعیت قلعه دار نسبت به نایین
۱۳۷	نقشه (۱۱-۴) توپوگرافی ۱/۵۰۰۰۰ شهر نیاسر (مهرنامه، ۱۳۸۵)
۱۳۷	نقشه (۱۲-۴) نقشه موقعیت چهارطاقی و غار رییس در حریم شهر نیاسر (مهرنامه، ۱۳۸۵)
۱۳۷	نقشه (۱۳-۴) توپوگرافی محدوده چهارطاقی نیاسر (مهرنامه، ۱۳۸۵)
۱۳۸	نقشه (۱۴-۴) پلان چهارطاقی نیاسر (پیرنیا، ۱۳۸۸۳، ۱۱۵)

- نقشه (۴-۱۵) تصویر سه بعدی چهارطاقی نیاسر(پیرنیا، ۱۳۸۸۳، ۱۱۶) ۱۳۸
- نقشه (۴-۱۶) پلان چهارطاقی خرمدشت و بقایای معماری موجود اطراف آن ۱۴۸
- نقشه (۴-۱۷) پلان چهارطاقی نطنز (اعظم واقفی ۱۳۷۴، ۴۳) ۱۶۰
- نقشه (۴-۱۸) مقطع چهارطاقی نطنز(اعظم واقفی ۱۳۷۴، ۴۳) ۱۶۰

فهرست عکس‌ها

صفحه	عنوان
۱۰۰	عکس (۱-۱) تصویر سکه های قرون اول و دوم هجری ضرب اصفهان (جی) (shams eshragh 2010,40)
۶۰	عکس (۱-۴) تصویر هوایی منطقه معدن نخلک و موقعیت چهارطاقی نخلک
۶۰	عکس (۲-۴) محوطه نخلک (نگارنده، ۱۳۹۰)
۶۳	عکس (۳-۴) عدم اتصال قوس چهار طاقی و دیوار مسدود کننده (نگارنده، ۱۳۹۰)
۶۳	عکس (۴-۴) نمای چهارطاقی نخلک (نگارنده، ۱۳۹۰)
۶۴	عکس (۵-۴) سنگ های بیرون زده روی گنبد چهارطاقی نخلک (نگارنده، ۱۳۹۰)
۶۴	عکس (۶-۴) قسمت باقیمانده یکی از فیلگوش های چهار طاقی (نگارنده، ۱۳۹۰)
۶۵	عکس (۷-۴) یکی از طاقچه های چهار طاقی نخلک (نگارنده، ۱۳۹۰)
۷۱	عکس (۸-۴) موقعیت چهارطاقی و قلعه نخلک نسبت به یکدیگر (نگارنده، ۱۳۹۰)
۷۱	عکس (۹-۴) یکی از برج های مخروبه قلعه نخلک (نگارنده، ۱۳۹۰)
۷۲	عکس (۱۰-۴) نمونه طاق های قلعه نخلک و اندود گچ داخل آن مزین به قرنیز گچی (نگارنده، ۱۳۹۰)
۷۳	عکس (۱۱-۴) نمای داخلی قلعه نخلک (نگارنده، ۱۳۹۰)
۷۴	عکس (۱۲-۴) تصویر هوایی منطقه شیرکوه و موقعیت بناهای آن (نگارنده، ۱۳۹۰)
۸۲	عکس (۱۳-۴) چهار طاقی شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۸۲	عکس (۱۴-۴) یکی از فیلگوش های چهارطاقی شیرکوه مزین به نوارهای گچی تزئینی (نگارنده، ۱۳۹۰)
۸۳	عکس (۱۵-۴) پخ جرز چهارطاقی شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۸۳	عکس (۱۶-۴) دیوار خشتی اطراف چهارطاقی شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۸۸	عکس (۱۷-۴) دورنمای قلعه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۸۸	عکس (۱۸-۴) قسمتی از حصار قلعه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۸۹	عکس (۱۹-۴) بنای مرکزی قلعه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۸۹	عکس (۲۰-۴) مزقل های قلعه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۹۰	عکس (۲۱-۴) سه نوع ساختار دیوار چینی در قلعه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۹۲	عکس (۲۲-۴) صفه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۹۲	عکس (۲۳-۴) بقایای یک طاق هلالی و آثار اندود گچ بر روی آن (نگارنده، ۱۳۹۰)
۹۳	عکس (۲۴-۴) بقایای خشتی صفه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۹۷	عکس (۲۵-۴) تصویر سفال های کلینیکی محوطه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۱۰۹	عکس (۲۶-۴) تصویر نمونه سفال های محوطه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)
۱۱۰	عکس (۲۷-۴) تصویر نمونه سفال های محوطه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰)

- عکس (۲۸-۴) تصویر نمونه سفال های محوطه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۱۱
- عکس (۲۹-۴) تصویر نمونه سفال های محوطه شیرکوه (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۱۲
- عکس (۳۰-۴) تصویر هوایی محوطه قلعه دار و چهارطاقی آن (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۰
- عکس (۳۱-۴) چهار طاقی قلعه دار و موقعیت آن نسبت به روستای قلعه دار (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۱
- عکس (۳۲-۴) موقعیت و وضعیت قرارگیری چهارطاقی بر فراز کوه (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۱
- عکس (۳۳-۴) دو جرز باقیمانده چهار طاقی قلعه دار به همراه مقیاس انسانی (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۲
- عکس (۳۴-۴) یکی از جرزهای باقیمانده چهار طاقی قلعه دار (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۲
- عکس (۳۵-۴) قرنیز گچی جرز چهارطاقی قلعه دار (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۳
- عکس (۳۶-۴) بقایای یکی از فیلگوش های چهارطاقی قلعه دار (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۳
- عکس (۳۷-۴) یکی از جرزهای فروریخته چهارطاقی قلعه دار (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۴
- عکس (۳۸-۴) دیوار صدفه چهارطاقی قلعه دار (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۴
- عکس (۳۹-۴) صدفه سازی چهارطاقی قلعه دار (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۵
- عکس (۴۰-۴) موقعیت محوطه، چهارطاقی و روستای قلعه دار نسبت به یکدیگر (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۵
- عکس (۴۱-۴) موقعیت محوطه، چهارطاقی و روستای قلعه دار نسبت به یکدیگر (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۲۶
- عکس (۴۲-۴) تصویر نمونه سفال های محوطه قلعه دار (جاوری، ۱۳۸۵، ۴۰) ۱۳۲
- عکس (۴۳-۴) تصویر نمونه سفال های محوطه قلعه دار (جاوری، ۱۳۸۵، ۴۱) ۱۳۲
- عکس (۴۴-۴) تصویر هوایی شهر نیاسر (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۳۳
- عکس (۴۵-۴) تصویر چهارطاقی در سال ۱۳۳۵ قبل از مرمت (مهرنامه، ۱۳۸۵) ۱۴۰
- عکس (۴۶-۴) چهارطاقی نیاسر پس از مرمت و در وضعیت فعلی (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۴۰
- عکس (۴۷-۴) تصویر چهارطاقی در سال ۱۳۳۵ قبل از مرمت (مهرنامه، ۱۳۸۵) ۱۴۱
- عکس (۴۸-۴) تصویر چهارطاقی نیاسر پس از مرمت (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۴۱
- عکس (۴۹-۴) تصویر چهارطاقی نیاسر دید از ضلع شرقی (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۴۲
- عکس (۵۰-۴) تصویر چهارطاقی نیاسر دید از ضلع غربی (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۴۲
- عکس (۵۱-۴) نمای نزدیک جرز چهارطاقی نیاسر و سطوح مختلف آن (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۴۳
- عکس (۵۲-۴) سنگ های نره کار شده در طاق چهارطاقی نیاسر (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۴۳
- عکس (۵۳-۴) فیلگوش و سنگ های نره طاق چهارطاقی نیاسر (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۴۴
- عکس (۵۴-۴) نمای زیر گنبد ترکیب چهارطاقی نیاسر (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۴۴
- عکس (۵۵-۴) پخ های گوشه بالایی جرز چهارطاقی نیاسر (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۴۵
- عکس (۶۴-۴) تصویر هوایی خرمدشت و موقعیت چهارطاقی آن (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۴۸
- عکس (۶۵-۴) دور نمای چهارطاقی خرمدشت در جوار روستا و امامزاده خرمدشت (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۴۸

- عکس (۴-۶۶) چهارطاقی خرمدشت (نگارنده، ۱۳۹۰)..... ۱۴۹
- عکس (۴-۶۷) چهارطاقی خرمدشت با اشل انسانی (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۵۰
- عکس (۴-۶۸) سکو جرز چهارطاقی خرمدشت (نگارنده، ۱۳۹۰)..... ۱۵۰
- عکس (۴-۶۹) جرز چهارطاقی خرمدشت و قسمت های اصلی و مرمت شده آن (نگارنده، ۱۳۹۰)..... ۱۵۱
- عکس (۴-۷۰) قسمتی از بقایای گچ اصلی بنا و مرمت قسمت های تخریب شده بوسیله سیمان..... ۱۵۱
- عکس (۴-۷۱) محل بقایای معماری اطراف چهارطاقی خرمدشت (نگارنده، ۱۳۹۰)..... ۱۵۲
- عکس (۴-۷۲) بقایای معماری اطراف چهارطاقی خرمدشت (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۵۲
- عکس (۴-۷۳) بقایای معماری اطراف چهارطاقی خرمدشت (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۵۳
- عکس (۴-۷۴) ساختار جرزهای بقایای معماری اطراف چهارطاقی خرمدشت (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۵۳
- عکس (۴-۷۵) نمونه سفال های چهارطاقی خرمدشت (نگارنده، ۱۳۹۰)..... ۱۵۶
- عکس (۴-۷۶) تصویر هوایی شهر نطنز محصور در بین ارتفاعات کرکس (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۵۸
- عکس (۴-۷۷) موقعیت چهارطاقی و مسجد جامع نطنز (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۶۲
- عکس (۴-۷۸) احاطه شدن چهارطاقی نطنز بوسیله منازل مسکونی مخروطی (نگارنده، ۱۳۹۰)..... ۱۶۲
- عکس (۴-۷۹) کوچه و در ورودی به محوطه چهارطاقی نطنز (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۶۳
- عکس (۴-۸۰) مسدود شدن یکی از ورودی های چهارطاقی نطنز (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۶۳
- عکس (۴-۸۱) یکی از جرزهای چهارطاقی نطنز و فیلگوش آن (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۶۴
- عکس (۴-۸۲) یکی از فیلگوش های چهارطاقی نطنز و آثار گچ بر روی آن (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۶۴
- عکس (۴-۸۳) یکی از فیلگوش های چهارطاقی نطنز و آثار گچ بر روی آن (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۶۵
- عکس (۴-۸۴) چهارطاقی نطنز و منار مسجد جامع نطنز، دید از شرق (نگارنده، ۱۳۹۰) ۱۶۵
- عکس (۴-۸۵) مسدود نمودن چهارطاقی نطنز به منظور ایجاد فضای مسکونی در گذشته (نگارنده، ۱۳۹۰)..... ۱۶۶

فصل اول

کلیات تحقیق

از آغاز سده سوم میلادی در دودمان فرمانروایان پارس دگرگونی پدید آمد و پاپک، که در استخر (اصطخر) می زیست حکومت این سرزمین را به دست آورد و پس از چندی وی در سال ۲۰۹ میلادی پسر بزرگتر خود، شاپور را بر تخت شاهی نشاند (لوکونین، ۱۳۷۲، ۴۰). در همین زمان دومین فرزند پاپک، اردشیر چند متصرفه کوچک سرزمین دارابگرد را که در گذشته فرمانروا و دژبان آن بود به دست آورد و در سال ۲۲۰ میلادی نیز فرمانروایی استخر را بدست آورد. پس از آن در سال ۲۲۴ میلادی با شکست آخرین پادشاه اشکانی از اردشیر حکومتی بوجود آمد که ساسانیان نامیده می شود (Daryaei, 2009, 2). این سلسله خود را وام دار اسلاف هخامنشی می دانست، از این روی بازتاب این نگرش را می توان در فرهنگ و هنر این دوران مشاهده نمود. در چنین محیط نشو و نمایی، عجب نیست که اردشیر بابکان وقتی می خواهد بر ویرانه های دنیای پارت سلطنت تازه ای بنیان نهد، در حمایت و تقویت آیین اوستایی می کوشد و رویای تجدید عهد با دوران ایران قبل از اسکندر را در خاطر می پرورد. هنگامی که اردشیر زمام حکومت را بدست گرفت، کشور ایران بار دیگر هویت ملی خود را باز یافت و آثار آن بیش از پیش در اجزاء حیات اجتماعی و معنوی ملت ظاهر شد (کریستن سن، ۱۳۷۹، ۱۴۸). بنابراین تعبیر سلسله ای سلاطین فقط یک حادثه سیاسی نبود بلکه نشانه پیدایش روح جدیدی در شاهنشاهی ایران به شمار می آمد. دولت ساسانی از نظر تمرکز قوا و ایجاد دین رسمی نیز بر دولت های پیشین برتری داشت (کریستن سن، همان، ۱۴۹) ساسانیان به نوبه خود با وجود بحران های بزرگ اواخر سده سوم (جنگ، برادرکشی و شکست در برابر رومیان) و بحران های قرن پنجم (شکست در برابر هپتالیان، خشکسالی و شورش های مردمی)، توانستند بیش از ۴۰۰ سال حکومت کنند (هوار، ۱۳۶۳، ۱۳۱). این دوره طولانی حکومت موجب شد که یک فرهنگ ایرانی غنی بنیان گذاشته شده و به درجه ای رفیع نائل شود. این فرهنگ در زیر شاخه های خود اعم از معماری و هنر به چنان تعالی دست یافت که گستره آن، پا را از مرزهای سیاسی آن زمان فراتر نهاد و از مرزهای زمانی نیز گذشت و پس از انحطاط حکومت ساسانیان در معماری و هنر دوره اسلامی نیز به شکلی جدید و پیشرفته تجلی نمود.

در دوره ساسانی طبقه روحانیان زردشتی یکی از مهمترین و متنفذترین طبقات را در جامعه ایرانی تشکیل می دادند و در روی کار آمدن حکومت ساسانیان دخالت مستقیم داشتند (بیانی، ۱۳۸۳، ۵۵). نفوذ دیانت در سیاست دوره ساسانی چنان پر رنگ است که اردشیر به فرزند خود شاپور چنین سفارش می کند: «بدان، دین و شاهی

براداری توامانند و بی تخت شاهی، دین نمی پاید و شهریاری بی دین برجای نمی ماند. دین بنیاد شاهی است و شاهی ستون دین» (لوکونین، پیشین، ۱۱۲).

در دوره ای که آیین های بزرگ جهانی مانند آیین های یهود، مسیحی، بودایی و مانوی تشکیلات آیین زردشتی را تهدید می کردند دین ملی ساسانیان - زرتشتیگری - با قاطعیت از خود دفاع کرد. کرتیر بزرگترین پیشوای این آیین در نیمه دوم قرن سوم در کتیبه هایی که نگاشته است به خود می بالد که به عیسویان، مانویان و بوداییان سخت گرفته است (گیرشمن، ۱۳۷۲، ۲۸۴). وی را باید تنها کسی پنداشت که مجوز نگارش کتیبه در کنار نقش برجسته ها و دیگر نبشته های پادشاهان ساسانی را دریافت کرده است (حقیقت، ۱۳۸۶، ۸۴). کرتیر لقب افتخار آمیز «کرتیر رهاننده روح ورهران» (بهرام) را نصیب خود کرد و در سلک اشراف، یعنی بزرگان کشور در آمد و به ریاست آتشکده استخر منصوب شد (شیپمان، ۱۳۸۴، ۳۲). در همین زمان در اثر کوشش و مساعی وی اقدام به جمع آوری و تنظیم اوستایی که سینه به سینه تا آن زمان رسیده بود گردید که قریب به ۳۴۸ فصل داشت و شامل ۳۴۵۷۰۰ کلمه بوده است (سرفراز و فیروزمندی، ۱۳۸۱، ۲۶۵). کرتیر به منظور بسط دین زردشتی در ایران آتشکده های بسیاری بر پاداشت که به گفته او شامل ایالات: پارس، پارت، بابل، میسان، آدیابن، آذربایجان، اصفهان، ری، کرمان، سیستان و گرگان تا پیشاور بوده است (دریایی، ۱۳۸۳، ۱۵). این مطلب نشانگر اهمیت دین در گستره نفوذ حکومت ساسانی می باشد. بر اساس کتیبه کرتیر در کعبه زردشت مشاهده می شود که منطقه اصفهان به عنوان یکی از مناطق مهم حکومت ساسانی مورد توجه بوده و کرتیر دستور ساخت آتشکده هایی را در این سرزمین صادر کرده است.

مدارک تاریخی و مستندات باستان شناسی اطلاعات روشنی از نحوه تقسیمات جغرافیایی دوره ساسانی ارائه نمی کند لذا با توجه به اعتقاد کریستن سن مبنی بر اینکه «تشکیلات اداری، سیاسی و جغرافیایی دوره اسلامی مبتنی بر تشکیلات دوره ساسانی بوده است» (کریستن سن، پیشین، ۹۲)، می توان با استناد به متون تاریخی قرون اولیه اسلامی به بررسی این مطلب پرداخت. بر همین اساس استان اصفهان به عنوان یکی از مناطق مرکزی ایران، در دوره ساسانی در حوزه سه کوره اصطخر، جبال و خراسان قرار داشته است. بدین ترتیب جنوب و شرق استان تا شمال شهرستان نایین جزء کوره اصطخر (Nasr, 1976, 16) و شمال شرق استان یعنی شهرستان خور و بیابانک در محدوده کوره خراسان (ابن حوقل، ۱۳۶۶، ۱۳۲) و شهرستان های مرکزی، شمالی و غربی استان مانند اصفهان،

اردستان، نطنز، کاشان، آران و بیدگل و تیران و کرون در حوزه کوره جبال محسوب می شده اند (لسترنج، ۱۳۶۶، ۱۳۶).

با توجه به مطالب پیش گفته چنین تصور می شود که اصفهان در دوره ساسانی، در همجواری فارس- مرکز حکومت ساسانیان- از جایگاه خاصی برخوردار بوده لذا از نظر مذهبی نیز مورد توجه روحانیان قرار داشته است که نشانه های آن را می توان در چهارطاقی های موجود این دیار جستجو کرد بر همین اساس پژوهش حاضر به منظور شناسایی، مستندنگاری و معرفی چهارطاقی های استان اصفهان در پنج فصل پی ریزی شده است:

فصل اول تحت عنوان «کلیات» به بحث راجع به بیان مسئله، فرضیه ها، سابقه و ضرورت تحقیق، هدف، روش تحقیق و گردآوری اطلاعات و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات پرداخته است.

فصل دوم با عنوان «موقعیت جغرافیایی، ویژگی های اقلیمی و پیشینه تاریخی استان اصفهان» مشخص شده و در ضمن آن محدوده مورد مطالعه معرفی گردیده و به ویژگی های اقلیمی آن پرداخته شده است. در این فصل با استناد به منابع و متون تاریخی و جغرافیایی اسلامی و دستاوردهای منتج از بررسی ها و کاوش های باستان شناسی، پیشینه تاریخی استان نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل سوم با عنوان «ویژگی های معماری ساسانی»، به بررسی کلی معماری ساسانی پرداخته شده است.

در فصل چهارم، تحت عنوان «بررسی چهارطاقی های استان اصفهان»، به توصیف چهارطاقی های موجود استان اصفهان پرداخته شده و در ضمن آن داده های منقول باستان شناسی حاصل از این بررسی ها نیز مورد تحلیل قرار گرفته است.

در فصل پنجم با عنوان «نتیجه گیری» به جمع بندی و نتیجه گیری کلی از آنچه که گذشت پرداخته شده است.

۲-۱- بیان مسأله

دوره ساسانی از دوره های مهم تاریخ معماری و هنر ایران زمین است. ساسانیان در طی ۴۲۶ سال حکومتشان (۲۲۶م-۶۵۲م) بناها و شهرهای بسیاری ساخته و گسترش داده اند که نشان و بقایای برخی از آنها به ما رسیده